

ДЕПОРТАЦІЯ РУМУНСЬКИХ ЦИГАН ДО ТРАНСНІСТРІЇ: МЕТОДИ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ

Розглянуто маловивчене в українській історіографії питання депортації циган на територію румунської зони окупації України в часи Другої світової війни. Проаналізовано причини та етапи депортації, умови проживання циган у Трансністрії, демографічні наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна, Трансністрія, цигани, депортація.

Рассмотрено малоизученный в украинской историографии вопрос депортации цыган на территорию румынской зоны оккупации Украины в период Второй мировой войны. Проанализировано причины и этапы депортации, условия проживания цыган в Транснистрии, демографические последствия.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Транснистрия, цыгане, депортация.

A little studied in Ukrainian history issue of deportation of gypsies to the territory of the Romanian area occupied Ukraine during World War II. The reasons and stages of deportation, the living conditions of gypsies to Transnistria.

Keywords: World War II, Transnistria, gypsies, deportation.

Українська історіографія, розглядаючи Другу світову війну через призму міграційних процесів, частіше зосереджує увагу на питання організації та здійснення евакуації у 1941 р. промислової бази України у східні регіони СРСР, що супроводжувалося вивезенням кваліфікованих кадрів, розгляд політики депортації з боку більшовицької влади щодо німців, вірмен, греків, поляків, українців та кримських татар, формування трудових загонів «остарбайтерів». Однак багато питань залишаються відкритими. Так малодослідженою проблемою залишається депортація румунських циган на територію між Дністром та Бугом у 1942-1944 рр. (губернаторство Трансністрія). Маловивченість джерельної бази в українських архівосховищах, що пояснюється румуномовним походженням документів, а також їхньою недоступністю до середини 90-х років для дослідників через гриф секретності, недостатнє знайомство з румунським науковими працями з даної проблематики спонукає до постановки наступних завдань: проаналізувати праці українських, румунських та російських істориків з даної теми, охарактеризувати евристичні можливості архівосховищ Одеси, встановити причини переселення циган до Трансністрії, визначити етапи депортування населення та чисельність депортованих, з'ясувати умови їхнього проживання на новій території.

Загалом дослідження остаточного вирішення циганського питання представлені лише в регіональному аспекті. Наприклад, робота російського дослідника Н. Бессонова розглядає етапи політики німців, міста масових знищень у деяких регіонах України та

ставлення місцевого населення до самих циган [7]. Регіонально-статистичні аспекти геноциду циган в Україні за документами Надзвичайної державної комісії з визначення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) вивчає харків'янин О. Круглов [11]. Кримський історик М. Тяглий розглядає політику нацистів щодо циганського населення в Криму [13]. Певну увагу цьому етносу приділяв і діаспорський історик А. Жуковський [10].

Проте дані циганського населення найбільш глибоко дослідили румунські історики, такі як В. Акім [1], Д. Банкош [3], Д. Шандру [6], а також американець румунського походження Р. Іонід [4]. У своїх працях вони переважно спираються на матеріали румунських архівосховищ і, зокрема, на фонди жандармерії та поліції.

Джерельною базою нашого дослідження є фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО), де зберігаються майже не вивчені дослідниками румуномовні документи по періоду Трансністрії.

У процесі перепису населення Румунії, який проводився 1930 р., циганами назвали себе 262 501 чол., що становило 1,5 % населення країни. З них 208 700 чол. перебували на територіях «залишених у компетенції румунської держави після втрат 1940 р.», а саме на кордоні з Болгарією та Угорщиною. Водночас фахівці Бухарестського інституту статистики стверджували, що в Румунії проживало на той час проживало від 400 до 600 тис. осіб циганського етносу. Їх поділяли на

кочових та осілих, хоча кількісні дані перепису уніфіковано [1, с. 54].

Найбільше представників цього етносу мешкало у Трансільванії, де їхня частка становила 2,3 % мешканців провінції. Розселялися цигани переважно в селах, де займали 2,5 % від питомої ваги населення. У містах Румунії найбільше проживало циган у провінціях Олтєния – 2,2 % і у Добруджі – 2,1 %. Визначення національної приналежності ускладнювалось через те, що чимало циган, на думку директора Інституту статистики С. Мануїла, називалися іншими національностями [6, с. 166].

Наступний перепис населення, що проводився 6 квітня 1941 р., до листів опитування взагалі включив тільки румунів, угорців та німців, решта народів увійшли до категорії «інші та незафіксовані» [1, с. 55].

Дослідження, які проводили науковці румунського Інституту статистики у міжвоєнний період, констатували, що велика циганська громада, проживаючи в селах, ставала часткою усїєї спільноти та виконувала традиційні соціально-економічні функції. Багато з них були ремісниками, інші – хліборобами. Вони перебували у спеціальних відносинах з румунським населенням та виглядали більше як соціальна категорія, що інтегрувала та лінгвістично й етнічно асимілювалася [1, с. 55]. Але у зв'язку зі змінами у політичному режимі в Румунії, що відбулися 1940 р., та включенням країни до політичної та ідеологічної орбіти гітлерівської Німеччини, трансформували державні заходи проти усього не румунського. Політика «румунізації», тобто переваги румунських складових на всіх рівнях соціально-економічного життя та відособленості, навіть до виключення «не румунських елементів», у першу чергу євреїв, стала визначальною для характеру режиму І. Антонеску. Можна говорити про те, що депортація євреїв та циган до Трансїстрії була продовженням цієї політики. Водночас заходи щодо даного етносу треба також розглядати і в контексті примусової соціальної політики уряду І. Антонеску та введення суворих законів щодо жебрацтва, відмови від виконання робіт тощо. Саме через їхній соціальний стан та соціальні проблеми, які породжували цигани, цей етнос був першим утягнутий в цю політику [1, с. 55]. Таким чином, державна політика щодо циганського етносу була ініційована режимом І. Антонеску. Саме кондуктор підняв питання щодо запровадження заходів проти циган на засіданні Ради міністрів від 7 лютого 1941 р. І що вкрай важливо, головним механізмом політики уряду щодо циган була їх депортація у Трансїстрію. Саме до цього рішення уряд прийшов влітку 1942 р., після вдалих подій на фронті та налагоджування румунської адміністрації в Трансїстрії. Поряд з тим була й інша причина, про яку говорив І. Антонеску на судовому процесі у 1946 р., про те, що депортація циган на окуповані українські землі була вирішена ним особисто і пояснювалася крадіжками і злочинами, які цигани здійснювали у воєнний час і тому тероризували населення румунських міст [6, с. 166-167].

Реалізація задуманого здійснювалася послідовно. Спочатку активізувався нагляд за кочовими циганами

та їх пересуванням з метою запобігання злочинам, які вони могли скоїти. Однак уряд не зміг обмежити грабунки і прийняв рішення у травні 1942 р. використовувати циган на примусових роботах. Цей проект не був втілений у життя. Наприкінці травня 1942 р. наказом Ради міністрів Румунії було зроблено перепис циган, що кочували по країні. Вони були зареєстровані разом із сім'ями, фіксувалися також осілі цигани, які здійснювали злочини, у тому числі рецидивісти і цигани, які не мали засобів до існування та постійної роботи, яка могла б їх прогодувати [1, с. 55]. Таким чином, до списків увійшли три категорії циган, а саме – кочові, осілі-злочинці та осілі-безробітні. Саме вони й становили основну масу виселеного населення.

Вже 28 травня 1942 р., одразу після закінчення перепису, вийшов наказ Міністерства Національної оборони за № 6324 з резолюцією маршала І. Антонеску про вивезення циган з міст і зарахування їх до трудових таборів у Трансїстрії.

Перший етап депортації розпочався з кочових циган. Починаючи з 1 червня 1942 р., ця категорія була зібрана жандармськими органами в центрах повітів і відвезена за Дністер. Розпорядження на евакуацію всіх без винятку кочових циган вийшло 25 червня 1942 р., а операція з депортації завершилася вже 15 серпня 1942 р. Румунський дослідник В. Акім визначає число евакуйованих до Трансїстрії кочових циган – 11 441 осіб. Разом з родинами на нове місце приїхала також частина циган, які були демобілізовані з фронту [2, с. 204].

Другий етап виселення пройшов з 12 до 30 вересня 1942 р., коли було вивезено 13 176 осілих циган. Подальше виселення було зупинено, тому що 13 жовтня 1942 р. Рада міністрів прийняла рішення відмовитися від нових депортацій. Уже після цієї дати було виселено незначну кількість циган, які уникли виселення влітку [2, с. 204].

Дослідники В. Акім та Д. Шандру пишуть про те, що чисельність депортованих до Трансїстрії складно визначити, оскільки багато циган, починаючи з 1943 р., повернулися до Румунії. Називається лише приблизна кількість – 25 тис. осіб. Інший науковець – Р. Іонід, пише, що кількість виселених циган становила від 25 тис. до 300 тис. осіб, не пояснюючи, чому остання цифра виходить за рамки зареєстрованих циган за переписом від 29 грудня 1930 р. [1, с. 56; 6, с. 168-169].

Історик української діаспори А. Жуковський пише про те, що румунський уряд переселив усіх циган з Румунії до Надбужжя у липні 1943 р. Спираючись на дані губернатора, він приводить таку кількість депортованих – 5 856 чоловік, 7 266 жінок та 10 161 дітей (тобто усього 23 283 чол.) [10, с. 54]. Радянський історик І. Е. Левіт пише про те, що було депортовано до кінця 1942 р. більш ніж 12 тис. кочових та 13 100 осілих циган, у тому числі 7 856 чоловіків, 7 266 жінок та 10 161 дітей [12, с. 270-271].

За офіційними даними Генерального інспекторату жандармерії, загальна кількість депортованих з території Румунії в Трансїстрію до 16 вересня 1942 р., тобто до закінчення операції, становила 24 617 чол., з яких:

11 441 осіб – кочові цигани та 13 176 – осілих. Разом з тим за переписом від 24 травня 1942 р. були готові до виселення 31 438 осілих циган [6, с. 172].

Варто зазначити, що цифри можуть бути завищені, тому що органи, які організували перепис на рівні повітів, іноді надавали неточні дані. Так у жовтні 1942 р. обласні легіони регіонального інспекторату жандармерії у Крайові доповідали, що, базуючись на наказі № 40160/1942 Генерального інспекторату, були депортовані 570 осілих циган з повіту Романаць, 52 – з повіту Вилча, 93 – з повіту Олц, 531 – з Мехедінць, 62 – з Корж та 137 – з повіту Долж. Але, згідно з доповіддю легіону Долж, до Трансністрії були відправлені другим етапом 614 циган [6, с. 172].

Водночас маємо зазначити, що частина циган, які були депортовані другим етапом, приїхали до Трансністрії з причини незнання про міністерські накази, які дозволяли деяким звільнення. Упродовж останніх місяців 1942 р. і на початку 1943 р. багато з них повернулися до Румунії за умови, якщо була зроблена письмова заява, яка обов'язково мала бути підписана в жандармерії [6, с. 168].

До того ж велика кількість циган, які не потрапили до категорії депортованих осіб, приховали свій юридичний стан з метою переїхати зі своїми родичами до Трансністрії, думаючи, що там буде краще, ніж удома. Так з повіту Долж 14 вересня 1942 р. виїхало 537 осіб замість 498, тобто на 39 осіб більше [6, с. 168-169].

Зіткнувшись зі стражданнями в Трансністрії, більшість з тих, хто мав право на звільнення від депортації, попросилася назад до Румунії. Так Георгій Тудораке з Бухареста добровільно виїхав разом з дружиною і чотирма дітьми до Очаківського повіту. Тудораке тоді працював у столиці на фабриці, яка виконувала замовлення для армії, але він приховав цей факт, вважаючи, що в Трансністрії буде мати кращу роботу, ніж на фабриці. Він просив звільнення, яке отримав від Очаківського легіону жандармів [6, с. 169].

21 січня 1943 р. генеральний інспектор жандармерії визнав можливим повернення родини інваліда війни І. Миколая. 12 вересня 1942 р. вони подали заяву, де висловлювали бажання поїхати до Трансністрії, але потім родина захотіла переселитися назад до Румунії. Характерний і інший приклад: мешканець м. Ботошань К. Гервасе, за національністю – румун, у серпні 1942 р. був депортований до Трансністрії, тому що його дружина була циганкою, але у 1943 р. він повернувся зі своєю родиною до Румунії, де у нього була своя справа [6, с. 169; 8, арк. 112].

У Трансністрії цигани були розміщені в селах на кордоні окупаційної зони уздовж узбережжя Бугу в Балтському, Березівському, Очаківському та Голтському повітах. Цигани проживали в будинках, які були звільнені префектурою від місцевого населення, або в землянках. Таку деяких селах було повністю евакуйовано місцеве населення, переважно українці. Режим перебування евакуйованих циган був регламентований постановою губернаторства Трансністрії від 18 грудня 1942 р. [5, с. 87-88].

Із самого початку умови проживання циган в окупованій зоні були жахливими. Їм не давали роботи, аби можна було якось вижити. Проте частина депортованих була задіяна префектурою на фермах та громадських господарствах, які були створені замість радянських колгоспів. Місцева влада не мала великої потреби в них, як правило, це була сезонна праця. Але навіть коли й була робота, цигани шукали різні засоби для втечі або давали малий прибуток громадським господарствам. Джерела свідчать, що вони ходили по селах та крали [5, с. 87-88].

В ДАОО знаходиться копія доповіді претора Варварівського району Очаківського повіту з вимогою евакуації циган у північні райони, оскільки кожного дня приходили скарги від місцевого населення про те, що вони крали худобу та не хотіли працювати на фермах, хоча робота для них була [8, арк. 149].

Адміністративна організація депортованих циган (як кочових, так і осілих) була схожа з єврейською. Останніх привезли сюди на рік раніше. У кожній громаді було своє керівництво. Регіональний інспекторат жандармерії в Трансністрії залишив за собою функцію здійснювати лише нагляд, для того щоб з колоній не втекли цигани, а також забезпечення громадського спокою [5, с. 88].

Так легіон жандармів у Балтському повіті доповідав про те, що цигани на території Трансністрії вдавалися до різних злочинів. У ніч з 12 на 13 лютого 1943 р. банда циганів з комуні Виздока Голтського повіту проникли в зону, контрольовану Балтським легіоном, та пограбувала місцеве населення в комуні Неділкове. Населення виявляло незадоволення та говорило про те, що цигани були привезені тільки для того, щоб красти та вбивати [6, с. 173].

У Балтському повіті багато людей вмирало від хвороб (тифу). Схожа ситуація спостерігалася в Очаківському повіті. Тут розпочалася епідемія тифу внаслідок нестачі їжі для депортованих. Аналогічна ситуація склалася і в інших повітах. На 12 січня 1943 р. з циган, що мешкали на території Очаківського повіту, помирало кожного дня від голоду до 20 осіб. За 2 тижні, з 26 грудня 1942 р. до 10 січня 1943 р. померло 293 чоловік, з яких 76 чоловічої статі, 90 жінок та 127 дітей [8, арк. 40]. З цієї причини жандарми просили префектури надати допомогу циганам. Генеральний інспекторат жандармерії повідомляв 28 травня 1943 р. про те, що має перевірену інформацію, згідно з якою євреям та 40 циганам з Голтського повіту не надавалася їжа місяцями [6, с. 173].

Про тяжкі умови життя циган свідчать також доповідний лист префектури Бершадського району Балтського повіту. Туди було депортовано 710 циган. Вони працювали разом із місцевим населенням, навіть було сформовано бригади ковалів, які користувалися попитом серед українців. Але у циган, відразу по приїзду в район, були конфісковано коней разом з візками. Залишившись без свого майна, вони просто почали красти чужу худобу [9, арк. 4].

З настанням зими, з Балтського повіту цигани почали втікати в інші повіти, оскільки не мали, що їсти. У Ананьївському повіті жандармами було затримано

групу з 50 осіб. Були зафіксовані втечі з комун Сумівка та Войтівка того ж району. Але жандарми не застосовували ніяких заходів, адже цигани найчастіше мігрували на територію, окуповану німецькими військами, які відразу повертали депортованих до Трансністрії [9, арк. 27]. Попри те префектура Балтського повіту все ж таки відреагувала на втечі та прохання депортованих. Для них передавали одяг та інші речі, було видано наказ префекту повіту, за яким усім циганам Бершадського району надавалися продукти за відпрацьовані дні. За один день роботи людина отримувала 300 грамів борошна, 25 грамів олії, 100 грамів картоплі. Людям похилого віку та дітям видавалося по 200 грамів борошна, 110 грамів олії та 50 грамів картоплі [9, арк. 29].

Як раніше зазначалося, багато циган намагалися повернутися назад не тільки офіційно, але й нелегально. 22 вересня 1942 р. вийшов декрет, який забороняв повернення до Румунії циган з окупованої зони. Покарання було жорстким – відправлення на тяжкі роботи від 5 до 25 років чи смертний вирок для тих, хто повернувся. Попри жакливі накази, деякі з них порушували закон, однак їх кількість була незначною [6, с. 173].

Загалом у Трансністрії померла від голоду, холоду та хвороб значна частина виселених циган. Можна висловити припущення, що близько половини з 25 тис. депортованих з Румунії померли тут. Дослідник В. Акім наводить цифру близько – 11 тис. померлих циган. За даними румунської жандармерії, станом на березень 1944 р. у Трансністрії ще знаходилися 12 083 циган – саме стільки змогли вижити. До цієї цифри треба також додати приблизно 2 тис. осіб, яких було репатрійовано та які намагалися втекти з Трансністрії. Цигани, що пережили депортацію, почали повертатися до Румунії навесні 1944 р. разом із виводом румунської армії з окупованих територій [1, с. 57; 11, с. 10].

Зауважимо, що складна ситуація, в якій опинилися цигани на території між Дністром та Бугом, призвела до значних жертв, була спровокована владою усіх рівнів. Так В. Акім стверджує, що «колонізація» циганського населення в Трансністрії мала стати не тільки виведенням за межі країни небезпечних

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Achim V. Țiganiile din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică. – Т. 8. – 1997. – № 1-2. – Р. 53-59.
2. Achim V. Atitudinea contemporanilor față de deportarea țiganilor în Transnistria. / România și Transnistria: problema Holocaustului / Coordonatori V. Achim, C. Iordachi. – București : Cartea veche, 2004. – Р. 201-223.
3. Bancoș D. Social și național în politica guvernului Ion Antonescu. – București : Eminescu, 2000.

елементів, але несла також і економічну експлуатацію. Це стало одночасно трагедією циган і провалом румунської адміністрації на цих територіях [1, с. 57].

Примусове виселення циган до Трансністрії було одним з сумнівних аспектів національної політики уряду І. Антонеску. Все ж таки більша частина румунських циган, які залишилися в Румунії, не піддавалися дискримінації, не втратили свої громадянські права, як і інше населення, дехто був мобілізований та воював на фронті. Були депортовані здебільшого цигани з південних повітів, які знаходилися у злиденному стані.

Комісія зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників визначила загальну кількість циган, що померли на окупованій території України у 1941-1944 рр. у 19-20 тис. осіб [11, с. 112]. Більше половини усіх жертв складає саме депортоване румунське циганське населення – близько 11 тис. осіб. Здебільшого вони вмирали від інфекцій, нестачі їжі та від холоду, багато було вбито жандармами, коли їх ловили на крадіжках.

Отже, можна стверджувати, що питання депортації румунських циган на територію між Дністром та Бугом здебільшого досліджене румунськими істориками (В. Акім, Д. Шандру), а в Україні та Росії питання вивчене лише в регіональному аспекті. Перспективнимизалишаються румуномовні джерела Державного архіву Одеської області, які за копійкового аналізу можуть розкрити сутність депортаційної політики румунської окупаційної влади.

Безперечно, основною причиною переселення було вивезення за межі Румунії небезпечних елементів та бідного населення. Депортація румунських циган проводилася за наказом уряду І. Антонеску в два етапи: 1) з 25 червня до 15 серпня 1942 р. було депортовано кочових циган; 2) з 12 до 30 вересня 1942 р. до Трансністрії приїхали осілі цигани. Остаточне число циган становило біля 25 тис. – що становило приблизно 10 % від усіх циган Румунії. Основним критерієм для виселення став кочовий спосіб життя, а у випадку осілих циган – крадіжки або відсутність засобів для існування. Проживаючи у злиднях на окупованій території, біля 11 тис. виселених загинули від голодної смерті та від холоду.

4. Ionid R. Evreii sub regimul Antonescu. – București : Hasefer, 1997.
5. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944) – Iași, 2004. – 182 p.
6. Șandru D. Mișcări de populație în România (1940-1948). – București : Editura Enciclopedică, 2003. – 430 p.
7. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны / Н. Бессонов// Рома в Україні: історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.). Матеріали міжнародного круглого столу 3 листопада 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 4-28.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1912. – 536 арк.
9. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 672. – 32 арк.
10. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансїстрії, 1941-1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – № 1-4. – С. 83-96.
11. Круглов А. Геноцид в Україні в 1941-1944 гг.: статистико-регіональний аспект/ А. Круглов // Геноцид і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83-113.
12. Левит И. Е. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942) / И. Е. Левит. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 391 с.
13. Тяглый М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистской оккупации в Крыму в отношении евреев и цыган / М. Тяглый// Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 9-22.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© I. В. Моторна, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.